

Epilógus

Törekvések a tolerancia gondolatának megnyerni a közvéleményt. – Osztrák röpiratok és püspöki pásztorlevelek. – Wittola, Barthaloti és Trautmansdorf könyvei. – A természetjogi tanok hatását tükrözik. – Wittola és Barthaloti magyarul is megjelennek. – Kovachich Márton György munkája. – A megyék állásfoglalása 1790 elején. – József, bár megsemmisíti életművét, érvényben hagyja a türelmi rendeletet.

Bizonyára felesleges volna mégegyszer elismételniünk, hogy a türelmi rendszer sorsát elsősorban az uralkodónak az akarata irányította és biztosította. Felesleges, mert a korszak egyházpolitikájának ismertetése során József elhatározásának döntő szerepét éppen elégszer nyílt alkalmunk kiemelni. A protestánsok, közvetlen közelből látva Mária Terézia uralma után a hatóságok állásfoglalásának megváltozását és ismerve annak a császár személyével való összefüggését, úgy érezték, hogy az uralkodó egymagában is elég erős támaszuk. Ennek a felfogásuknak kifejezést is adtak egy német nyelvű röpiratukban, amellyel 1783-ban feltárva a nyugati közvélemény előtt a tolerancia útjában álló akadályokat, a rend, egyetértés és béke biztosításához elégnek mondták, ha a két központi kormányhatóság, a kancellária és a helytartótanács elfogulatlanul irányítja a valláspolitikák.¹ Bár az abszolutizmus korában, amidőn a társadalom életének minden mozzanata az államtól függőnek látszott, ez a felfogás nem volt kirívó, bizonyos veszélyeket rejtett magában. A központi hatalom felfogásának, akaratának megváltozása esetén ugyanis a protestantizmus magára maradt volna, kiszolgáltatva a régi rendszerhez ragaszkodók bosszúvágyának.

Szerencsére, a protestánsok nem mulasztották el, hogy kísérletet ne tegyenek a társadalom katolikus felének meg-

¹ Schreiben eines Wienerers an einen im heiligen römischen Reiche wohnenden Ungarn, darinnen das Toleranzwesen in dem Königreich Ungarn, dessen Fortgang und Hindernisse freymüthig beurtheilet werden. 1783. (H. n.) 65. skk. I.

nyerésére. Sarkalhatta őket erre Józsefnek a példája is. Mert a császár, noha az állam tekintélyével minden feladatot megoldhatónak hitt, szükségesnek érezte a lelki megbékülést. A Prónay és Ráday előtt 1782-ben tett ígérete, hogy ráveszi a katolikusokat, szeressék ők is hozzá hasonlóan a protestánsokat,² arra utal, mintha még ő is elismerte volna, hogy az államhatalom önmagában nem elég erős támasz.

Bár a magyar protestantizmus és az uralkodó törekvései azonosak voltak, abban a tekintetben, hogy közösen igyekezzenek meggyőzni a katolikusokat, szorosabb együttműködés még sem mélyült el közöttük. Erre akkor nyílt volna lehetőség, ha József tervszerűen próbált volna a nyomtatott betű segítségével elgondolásainak híveket szerezni. Csakhogy ő erre nem volt kapható. Mert meg akarta ugyan győzni a világot tervei helyességéről, azonban nem rábeszéléssel, hanem parancsokkal és tettekkel. De egyébként akkor még a propaganda eszközei is fejletlenek voltak. A hatóságok tehát senkinek sem adtak megbízást, hogy szóval vagy írásban hirdesse a vallástürelem előnyeit. Az egyedüli, amit megtettek, az volt, hogy a cenzúra útján nem akadályozták meg a tolerancia helyességét vitató munkák megjelenését, azok szerzőinek pedig érdemül rótták fel fellépésüket.

A protestánsok számára ennek a hallgatóságos jóindulatnak ösztönzésül kellett szolgálnia. Azonban helyzetük nem volt könnyű. Tudták, hogy a katolikusok szemében érdekelt félnek számítanak s így rábeszélésük aligha lehet hatásos. Bizonyára ez az oka, hogy József iránt érzett hálájuknak s elragadtatásuknak csak a maguk számára írott munkákban adtak kifejezést.³ De mert a katolikusok megnyerését éppen úgy

²V. ö. 324. l.

³Ezek ünnepi beszédek, amelyeket főleg egy-egy új templom felavatása alkalmával tartottak a lelkészek. Címüket felsorolja Ballagi G. i. m. 181–187. l. – Ballagi magyar szerző művének tartja a következő, Pozsonyban, 1781-ben megjelent röpiratot: *Der dankbare Protestant gegen seinen duldenden Kaiser. Von I. A. v. W.*, amelyet Kónyi János „A háládatos protestáns az őtet szenvedhető tsászárához” címmel magyarra fordított. (179. l.) Azonban tévedett, mivel a füzetet I. A. v. Wielandt, a bécsi konzisztórium evangélikus világi tagja írta. (Frank i. m. 130. l.) Ellenben magyar volt az általa nem említett P. I. Fuker, aki Bécsben, 1782-ben „Was ist Toleranz? Zum Behuf der Toleranz” címmel kis füzetkét (8° 36 l.) adott ki. A szerző maga mondja ugyanis (7. l.), hogy nem német, „Landessprache”-jának pedig nincs megfelelő szava a tolerancia fogalmának kifejezésére. Különben minden kételyt eloszlat az a mondata: „Mitsoda az a Polizey? fragten die Magistratualen einer gewissen Stadt.” (8. l.) Mivel továbbá orvosnak mondja magát, bizonyára azonos azzal a Fuker Frigyes Jakab kassai orvossal, aki mint több latin és német munka szerzője ismeretes (Szinyei i. m. III. k. 848. l.). Az első keresztnévben feltűnő eltérést így sajtóhibának tekintetjük. A röpirat egyébként azt fejtegeti, hogy nem a vallások türik meg egy-

szükségesnek érezték, mint akár a császár, a külföldi toleranciabarát irodalomnak néhány jellegzetesebb termékét magyarra fordították, hogy azokat a katolikusoknak könnyen hozzáférhetővé tegyék.

Az osztrák röpiratok és tudós felkészültséggel írott munkák, amelyek nyíltan, határozottan a vallástürelmet akarták meggyökereztetni és megerősíteni, mivel az állam valláspolitikájától csak ösztönzést meríthettek, a társadalom tevékenységére, felfogásának megváltozására jellemző bizonyítékok. Ha a Lajtnán túl a katolicizmus több megértést mutatott a vallástürellem iránt, mint Magyarországon, ennek a jelenségnek korántsem az volt az oka, hogy ott a protestantizmus, mint számbelileg elenyésző kisebbség, anyagi vagy hatalmi szempontból veszélytelennek tűnt fel s így a megértés nem jelentett lemondást. Sokkal inkább hatott az a körülmény, hogy a felvilágosodás, amelynek gondolatvilágában a vallástürellem csak egy elem volt sok más között, gyorsabban meghonosodott Bécsben, a monarchia fővárosában,⁴ mint a konzervatív s a klérus irányítását szívesen követő magyar társadalomban. Így történhetett, hogy amikor nálunk a katolikus egyháznagyok a türelmi rendelet ellen tiltakozó felirataikat fogalmazták, az osztrák klérusnak több tagja, köztük püspökök is, a protestánsok mellett nyíltan felszólaltak s hangosan hirdették József egyházpolitikájának helyességét.

Wittola Antal alsóausztriai plébános névtelenül kiadott füzeté⁵ még a tömegekhez szólt, ellenben Barthaloti János, a bécsi egyetem egykori theologus professzora, a cenzúra bizottság ülnöke, meg gr. Trautmansdorf Tádé kanonok, a Collegium Germanicum tagja⁶ nagyobb terjedelmű munkáikat⁷ már nemcsak a művelt közönségnek írták, hanem egyenesen a klérusnak. Nemcsak műveik latin nyelve juttatja ezt a szándékukat kifejezésre, hanem Barthalotinak mindjárt könyve elején

mást, hanem az állam valamennyiüket s így a hatalmi szervezet jelentőségét hangsúlyozza.

⁴ Ennek máig legrészletesebb rajza, széles kortörténeti háttérrel: Nagl-Zeidler i. m. I. k. 247. skk. I.

⁵ Schreiben eines österreichischen Pfarrers über die Toleranz nach den Grundsätzen der katholischen Kirche. (É. n.)

⁶ Wurzbach i. m. 47. k. 84. skk. I.

⁷ Barthaloti: Exercitatio politico-theologica, in qua de libertate conscientiae et de receptarum in imperio Romano Teutonico religionum tolerantia cum theologica tum politica necnon de disunitorum statu Graecorum disputatur. Vindobonae, 1782. (Ennek az első, bécsi kiadásnak a címét I. Frank i. m. 134. I. Mi a pozsonyi latin kiadást használtuk.) – Trautmansdorf: De tolerantia ecclesiastica et civili. Ad Iosephum II. Augustum. Ticini, 1783.

közölt vallomása.⁸ Még élénkebb hatást kellett gyakorolnia azoknak az osztrák püspöki pásztorleveleknek, amelyeknek a türelmi intézkedéseket helyeslő s felebaráti szeretetet ajánló figyelmeztetései egész egyházmegyék papságának felfogását irányították. Hay königgrätzi püspök, „az osztrák Fénelon” a türelmi rendelet iránti engedelmisséget, mint kötelességet kívánta meg, gr. Herberstein, a laibachi püspök figyelmeztette a klérust, hogy mindenkinek veleszületett joga annak a vallásnak a hívéül vallani magát, amelyet meggyőződése szerint az igazinak tart. gr. Auersperg, Gurk püspöke megmagyarázta, hogy a császár szándékai azért nem lehetnek a katolikus vallás kárára, mert erőszakos térítéssel senki sem válhat az egyház őszinte hívévé, Colloredo, a salzburgi érsek magától értetődőnek tekintette a toleranciát az egyik vagy másik vallási kérdésben másképp gondolkodó testvérekkel szemben, s ugyanabban a szellemben nyilatkozott a brixeni püspök, gr. Spaur is. Mivel ezek a pásztorlevelek nyomtatásban is megjelentek,⁹ íróik tagadhatatlan tekintélye bizonyára nem egy hívet szerzett az egyetértés gondolatának.

Az a három munka, Wittola, Bartholoti és Trautmansdorf könyve, amelyek írói eszközökkel, könyv formájában próbálták a vallástürelmelem eszméjét népszerűsíteni s a vele kapcsolatos kérdéseket megtárgyalni, szerzőik egyéniségének megfelelően más és más szemszögből vizsgálták a problémát. Az első elítélte a középkori intranzigens szerzetességet meg az inkvizíciót s Bossuet, Noailles példájára, továbbá Szt. Agostonnak a tanításaira hivatkozva kívánta a megértést, úgy hogy szinte úgy tűnik fel könyvecskéje, mintha Kresselnek a türelmi rendeletet előkészítő szavait visszhangozná.¹⁰ Trautmansdorf előadásában nagy helyet foglalnak el a történeti tanulságok. Az ószövetség korától kezdve végigfutva az emberiség életén, szedegette össze ezeket, hogy igazolja, mindenkor mily őszinte türelmet tanúsított az egyház s aztán összehasonlítva a janzenistákat ért sorsot az őskereszténységnek a donatisták iránti megértésével, megállapítsa, mily messze estünk őseink példájától.¹¹ A történeti érveket természetesen a harmadik, Bartholoti sem hanyagolja el, de inkább a reális előnyöket, valamint

⁸ Finis ... alius non est, quam ut catholicos omnes, cum primis autem eos, quibus sacrum ministerium curandi animarum salutem vel commissum iam est, vel aliquando obtinget de praefata huius tolerantiae utilitate et necessitate... edoceam.

⁹ Címüket közli 5 tartalmukat ismerteti Frank i. m. 138. skk. l.

¹⁰ Valóban volt is kapcsolata Kressellel. Tagja volt ugyanis annak a bizottságnak, amely 1777-ben Kressel elnöklete alatt a protestáns csehek közti nyugtalanóság lecsillapítására kiküldetett. (Wurzbach i. m. 57. k. 176. skk. l.)

¹¹ De tolerantia. 60–165. l, 190. l.

a türelmetlenség káros következményeit emeli ki. Az állam békéjét, a tudomány és művészet felvirágzását, az élet erkölcsösebbé válását, a kereskedelem és közlekedés fejlődését állítja szembe¹² a másikkal, amelyet a barbársággal tart azonosnak. Ha szerfelett különbözők is az érvek – még töredékes felsorolásuk is hosszú időt venne igénybe – valamennyien egyetlen cél felé mutatnak, a vallástürellem elvének felmagasztosítására.

Hasonlóképpen valamennyien más színben látják, mint Mária Terézia korának jezsuita nevelésű körei, nemcsak a protestánsok helyzetét, hanem saját egyházuk, a katolicizmus sorsát is. Úgyannyira, hogy tulajdonképpen előbb változott meg egész világnézetük, mint a türelem és intolerancia kérdéséről vallott felfogásuk. Ha most, tovább menve, kutatjuk, hogy mi váltotta ki ezt az alapvető módosulást, ugyanahhoz az eszmekörhöz jutunk, amelyből József is merítette tolerancia-gondolatát: a természetjogi felfogáshoz s általában a felvilágosodáshoz.

Mert Trautmansdorf, a későbbi olmücsi bíboros-érsék nemcsak a „természetes szabadság” egyik jogának tekinti, hogy mindenki szabadon választhatja meg vallását,¹³ hanem a katolikus egyháznak az állam alá rendelését szükségesnek, a világi hatalom igényeit pedig jogosaknak jelenti ki. A társadalom ugyanis – magyarázza a kor szelleméhez híven – az emberek önkéntes egyesüléséből keletkezett, még pedig a nyugalom és boldogság biztosítására. A hatalmat azonban nem maga gyakorolja, hanem a fejedelem, akire ráruházta jogait. Mivel a társadalommal a vallás a legszorosabb kapcsolatban van, az uralkodó jogköre az egyházra is kiterjed. Megilleti a rendelkezés az egyházi tanítás és a szertartások körül, sőt ő nevezi ki a lelkészeket s ugyanő állapítja meg az egész külső igazgatási rendet, mivel a papok miben sem különböznek az állam többi tisztviselőjétől.¹⁴ Ennek az alaptételnek a következményeképpen, amelyhez hasonlóan különben a magyar protestánsok soha nem gondolták egyházi szervezetüket az uralkodó önkényének kiszolgáltatni, Trautmansdorf előtt a vallás-

¹² Exercitatio. 149. skk. 1.

¹³ De tolerantia. 336. l.

¹⁴ Ergo si generatim de religione loquimur, si principem spectamus, prout princeps est, erit in eo ius circa doctrinam publicam, circa ceremonias ritusque, quibus divino numini exhibendus est honor; eius erit statuere communibus suffragiis religionem publicam; eritque religio in civitate tamquam publica lex, ex qua hominum actiones ad cultum Dei externum dirigantur; atque huius sacerdotis a caeteris reipublicae ministris non different atque adeo eorum electio, muneris praescriptio ac totius exterioris regiminis administratio ad summum imperantem spectabit. (U. a. 308. l.)

türelem egyrészt a kisebbséget megillető jognak, másrészt az uralkodó kötelességének tűnik fel. A fejedelem ugyanis valamennyi alattvalójának vallásszabadságát köteles megvédelmezni, főleg, ha a társadalommal szerződésre lépett. De a társadalom maga sem kényszerítheti a különböző vallásúakat egy bizonyos hitnek a követésére, hiszen nem parancsszó, hanem csak az igazság fénye és a lélek benső meggyőződése érheti el, hogy az értelem valamit igaznak vagy hamisnak tartson. Mivel így a társadalomnak nincs joga a lelkiismereten uralkodni, törvényeket nem hozhat s büntetést sem alkalmazhat azok ellen, akik más hitet vallanak, mint ő.¹⁵

Az elvek, amelyek helyességét Trautmansdorf mély meggyőződéstől ösztönözve hirdette, nyilvánvalóan a természetjognak a tanításai. Barthalotinál ez a hatás annál kétségtelenebb, mert ő névszerint idézi a protestáns természetjogászokat, miközben azt fejtegeti, hogy az emberek, társadalomba tömörülve, lemondtak ugyan jogaikról a fejedelem javára, de érzelmeikről nem, mert lelkiismereti szabadságukat megtartották.¹⁶ Pufendorfra, az „igen tudós” Boehmerre, Thomasiusra és Wolffra hivatkozik,¹⁷ a természetjogi tan ismert képviselőire s így érthető, hogy a toleranciát a természetjog elveivel is igazoltnak találván, a „naturalis aequitas” alapján kívánja, hogy az eretnekek szabad vallásgyakorlatot nyerve, vétessenek fel a polgári társadalomba.¹⁸

Ezt a tudós katolikus theologiai irodalmat a mi protestánsaink irigykedve forgatták, egyelőre a legcsekélyebb reményt sem táplálhatva, hogy a magyar katolikus klérus valamelyik tagja hasonló felkészültséggel védelmükre kél. De mert hasznosnak látszott a számukra olyannyira kedvező gondolatokat itthon megismertetni, több munkát magyarra fordítottak. Azok, akik az átültetésre vállalkoztak, nem felsőbb utasításra vagy ösztönzésre cselekedtek. Barthaloti könyvét ugyanis Dési József somodi prédikátor, a marosszéki esperesség jegyzője fordította le 1784-ben,¹⁹ Wittola füzetét Szerencsi

¹⁵ Nam iterum repeto liberam esse oportere religionem, nec per leges effici posse. ut aliquid verum vel falsum intellectui appareat, sed solum per veritatis lumen ac intimam animi persuasionem. Quare societas habere nequit ius imperandi, ut homines his vel illis veritatibus assentiantur atque hanc magis, quam aliara conscientiam efforment. Id enim pendet ab intima cuiusque persuasionem, quam cum societas per vim dare non possit, nec legem quidem condere potest id iubentem. Ex quo fluit nec poenas quidem posse sancire adversus eos, qui alias de religione notionem et aliam de Deo sententiam tenent (u. a. 340. skk. l.).

¹⁶ Exercitatio. 35. l.

¹⁷ U. a. 192., 49., 52., 193., 181. l.

¹⁸ U. a. 103. l.

¹⁹ Szinnye i. m. II. k. 848. l. A fordítás címe: Világi és ekklesiái vizsgálódás, mellyben a lelki-esméretnek szabadságáról és a római s német országai ed-

Nagy István győri református prédikátor 1781-ben,²⁰ Colloredo salzburgi érsek pásztorlevelét pedig 1787-ben Galambos Mihály, a nagyenyedi kollégium tanára, a frankfurti egyetem egykori hallgatója.²¹ Egyikük nevével sem találkoztunk eddig, mert nem játszottak szerepet az egyházi ügyek intézésénél, sőt kettő közülük Erdélyben működött, ahol a legszilárdabb volt a protestantizmus helyzete s így valóban csak a buzgalom, az egyéni lelkesedés indíthatta őket arra, hogy a tollat kezükbe vegyék, a könyvnyomtatót meg rábeszéljék fordításuk közzétételére. Az is igen valószínű, hogy Barthaloti munkájának pozsonyi latin utánnomása szintén magyarországi olvasóközönség számára készült;²² ellenkező esetben ugyanis bizonyára ott bocsátották volna újból közre, ahol az eredeti latin és német kiadás megjelent: Bécsben.²³

Túlzott jelentőséget bizonyára nem szabad tulajdonítanunk a fordításoknak, de ugyanígy botorság volna azt állítani, hogy semmi hatásuk sem volt. Magukban talán kevés olvasót nyertek volna meg a vallástürelem gondolatának, de mert tervszerű és következetesen érvényesített hivatalos politikának voltak a kísérői, szelíden rábeszélő, az értelemhez szóló érveik nem találhattak süket fülekre. Azonkívül éppen mint Ausztriában, nálunk is a tolerancia csak egyik része volt a felvilágosodásnak, következésképpen, amint ez egyre mélyebb gyökereket bocsátott, neki is uralkodó felfogássá kellett lennie.

A felvilágosodásnak a magyar katolikus társadalomra gyakorolt hatását Kovachich Márton Györgynek kissé elfelelt munkája, a „Dissertatio de religione” alapján mérhetjük le.²⁴ Úgy hisszük ugyanis, hogy nem tévedünk, ha ezt a han-

gyesült birodalomban bé-vétett vallásoknak békességes el-türéséről, az ekklesiái és világi törvények szerént vetélkedtetik; ismét a nem egyezett görög valláson lévőknél állapotokról tudakoztatik. (Ballagi G. i. m. 174. l.)

²⁰ Szinyei i. m. IX. k. 611. l. A fordítás címe: A toleranzziáról, a katholika anyaszentegyháznak hitbéli fundamentumos tudománya szerint, egy austriai plébánosnak német nyelven írt levele. Némely katolikus keresztényeknek kívánságokra magyarra fordítatva. E bécsi kiadás után 1782-ben Pozsonyban másodszor is megjelent. (Ballagi G. i. m. 174. l.)

²¹ Szinyei i. m. III. k. 949. l. A fordítás címe: Felséges és fő-tisztelendő Hieronimus József úrnak, Salisburgum érsekének és r. sz. b. fejedelmének, a római sz. szék követjének és Német-oroszág primássának sat. pásztori levele. (Ballagi i. m. 143. l.)

²² A könyvnek ez a pozsonyi kiadása 1783-ban, „typis Francisci Augustini Patzko” jelent meg, a címlapon hatalmas sajtóhibával: *Exercitatio politico-theologica in qua de libertate conscientiae et de receptarum in imperio Romanotheologico [Teutonico helyett!] religionum tolerantia cum theologica tum politica disputatur. Nec non de disunitorum statu Graecorum tractatur.*

²³ Az 1783.-i német kiadás címét l. Frank i. m. 134. l.

²⁴ *Dissertatio de religione ut ea reipublicae curae esse debet.* Pest. 1753.

gyaszorgalmú tudósunkat a József-kori magyar katolikusok egyik tipikus képviselőjének tekintjük; Bizonyára lehetne nálánál meglepőbb emberi sorsokon példázni a felvilágosodásnak életfelfogást és gondolkozásmódot átalakító erejét. Hivatkozhatnánk a piarista Révai Miklósnak jezsuita- s általában klérus elleni, megdöbbentő kijelentéseire,²⁵ vagy a magyar romantika nagy írójára, Fessler Ignác Aurélra, aki kapucinus szerzetesből lett oroszországi evangélikus szuperintendens.²⁶ De az ő pálfordulásuk szélsőséges eseteknek mondható Kovachich mellett, aki nem volt szerzetes, nem is vett részt szokatlan akciókban, hanem mint a magyar kamara egyik kistisztviselője, olthatatlan tudásszomjtól hajtva, a történeti források tömegét gyűjtötte össze s utolsó, szájától elvont garasát is feláldozva, publikálta azokat. Bár a magyar múlt, főleg annak jogtörténeti emlékei érdekelték, oly ellenállhatatlan²⁷ erővel ragadta meg az új világnézet, hogy kilépett poros aktákkal teli szobájából s megindította (1786) az első nagyszabású magyar tudományos folyóiratot, a Merkur von Ungarn-t,²⁷ hogy a felvilágosodás szellemében dolgozzék a magyar művelődés fejlesztése érdekében, majd megírta, hogy maga előtt tisztázza a vallás fogalmát, említett, viszonylag terjedelmes könyvét.

Az önmagával folytatott vita eredménye: teljes behódolás a felvilágosodásnak. Az egyház tehát szerinte a hívők társadalma, amely felett az uralkodót széleskörű jogok illetik meg. Mivel a vallást a polgári szokásokkal és cselekedetekkel, következésképpen a közboldogsággal igen szoros kapcsolatban látja, elengedhetetlennek tartja annak biztosítását, hogy az egyház az állam érdekében tevékenykedjék, vagy legalább ne ártson neki.²⁸ Szavai, hogy a vallásra az államban szükség van és hasznos is,²⁹ félre nem érthetően tanúskodnak, hogy csak alárendelt szerepet juttat a katolikus egyháznak. Az állam, amely elé a közjó előmozdítását tűzi ki célul, oly fölényben van ugyanis szerinte az egyház felett, hogy azt mint eszközt használja fel. Ebből az alapelvből már akadály nélkül levonhatná ugyan következtetését, hogy a köznyugalom érdekében

²⁵ Budapesti Szemle. 242. k. (1936.) 157. l.

²⁶ Koszó J.: Fessler Aurél Ignác, a regény- és történetíró. Bp. 1923. V. ö. még: Pallos K.: XVIII. századvégi szerzetesiróink és a felvilágosodás. (É. és h. n.) 26. skk. 1. – Verseghy Ferencnek 1786-ban a *Tolerantziáról* szóló, kéziratban maradt beszédének (Horváth K.: Verseghy Ferenc prédikációi. Irodalomtörténeti Közlemények. 1928. 95. l.) gondolatmenetét és érvelését, sajnos, nem ismerjük.

²⁷ Merkur von Ungarn, oder Litterarzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländer. (Mindössze két évfolyam jelent meg belőle.)

²⁸ 39., 66., 143. skk. 1.

²⁹ Cum religionis tanta sit in republica necessitas et utilitas... (182. l.)

az uralkodó az ő vallásától eltérő hiten lévőköt is megtűrheti, főleg ha azok hasznos polgárok,³⁰ de mielőtt ezt tenné, hivatkozik a Pufendorf tolerancia-tanában oly nagy jelentőségre jutó természeti vallásra, amely nem ismer szektákat, sem hierarchiát s mindenkinek teljes egyenlőséget biztosít.³¹ Vagyis nem egyszerűen csak a hasznosság, az államérdek szemszögéből nézve tartja szükségesnek, hogy Magyarországon az akatholikusok, akik a lakosság oly jelentős részét teszik ki, az állani javára fejthessék ki tehetségüket s lélegezhesenek szabadon, hanem ugyanazokat az elveket is a magáévá teszi, amelyek alapján éppen a protestánsok óhajtották lelkiismereti szabadságukat biztosítani.

Kovachich nem az egyedüli magyar katolikus volt, aki végighaladt a vallástürelemhez elvezető úton. Éppen csak mások hamarább jutottak el a célhoz, mert nem érezték szükségnek számot vetni magukkal, hanem, mint a tömegek szokták tenni, kevés gondolkozás után meghódoltak az új felfogásnak. A katolikus társadalom nagyobb fele József uralkodásának végére, amikor a felvilágosodás győzelme teljes lett, már híve volt a toleranciának. Nem törekedett többé arra, hogy a protestánsokat visszaszorítsa Mária Terézia korának korlátai közé. A tolerancia-rendszer eredményeinek megsemmisítésére gondoltak ugyan egyesek, mint br. Révay Simon, aki az 1782 óta épített protestáns templomokat le akarta romboltatni,³² azonban az efféle óhajok csak elszigetelt nézetek maradtak. A többség abban is igazat adott a protestánsoknak, hogy a türelmi rendeleten túlmenően, törvénybe iktatással kell jogikat biztosítani. Így nyilatkozott Pécssett Munkovics nagyprépost 1790 februárjában Vay István előtt, s hogy őszintén, nem udvariasságból, az látszik későbbi magatartásából, amikor,

³⁰ Ex his omnibus liquido iam patet, quantum reipublicae intersit, dum religionem unam obtinere non potest, plures tolerare, praesertim si iam ita invaluerint, ut partem notabilem civitatis efficiant; non tantum, quia id pax et securitas publica exigit, sed quia utiles reipublicae cives ad idem corpus pertinentes conservandi sunt. Ceterum ratio ipsa etiam paucioribus eiusdem sectae personis civilem quandam libertatem concedendam esse suadet, quae tamen iudicio solum summi imperii definiri potest. (208. skk, I.)

³¹ Religio naturalis unica est, nullae in ea sectae, nec ulla ecclesia praeter homines, omnes uno autore naturae procreati at hos inter aequalitas perfecta, nec ulla hierarchia. (40. l. – V. ö. még 14. és 16. l.) Religio naturalis eadem semper ubique aequalis est, sibi que simillima nec mutabilis, nec variabilis ut ipsa natura et recta ratio licet vel ignorantia vel nimia hominum curiositate cognitio eius obscurari adulterarive possit, ut vel in polytheismum vel superstitionem idololatriam prolabantur at his non ipsa naturalis religio, sed homines ipsi corrumpuntur ac in errores devolvuntur. (42. l.)

³² Vay István jegyzi fel naplójában 1790. márc. 9. a hírt, hogy ezért a kijelentésért a helytartótanács megintette őt. (Berkeszi levéltár.)

sok más katolikussal együtt, segített a megyei közgyűlésen keresztülvinni a protestánsokra kedvező javaslatot, hogy a vallásügynek országgyűlési tárgyalásra kell kerülnie.³⁵ Ez a jóindulat és megértés oly ígéret volt, amely a diétán került beváltásra, amidőn a protestánsok vallásszabadsága részben katolikusok segítségével nyert törvényes elismertetést.

Bármily erős támaszt és lelkesítő segítséget jelentett az ő megértésük, a protestánsok az igazi védelmet mégis a halálra készülődő császár utolsó elhatározásában találták meg. Mert ha ő, egész életét, minden erőfeszítését egyszerre céltalannak látva, többi intézkedésével együtt a türelmi rendeletet is érvényteleníti, kérdéses, vajjon nem jelentett volna-e életének ellobbanása katasztrófát a protestantizmusra.

A súlyos betegséggel küszködő császárt a monarchia külpolitikai helyzetének rosszra fordulása és a belső nyugtalanság kényszerítette arra, hogy szakítson a merev abszolutizmussal. Az eredménytelen török háború megtépázta a haderőt s ugyanakkor a Habsburg-ház ősi ellenfele, Poroszország fegyveres akcióra készülődött; Belgium lángokban állott, Magyarországon pedig a zavar egyre növekedett. Valahol engedni kellett. Kaunitz higgadt figyelmeztetése meggyőzte Józsefet, hogy a monarchia integritásának érdekében minden áron le kell csillapítania az elégedetleneket. Így került sor 1790 január 26-án az uralkodó utasítására a magyar kancellárián arra a fontos tanácskozásra, amelyen Pálffy kancellár, Bánffy György erdélyi kormányzó, a Kaunitzot képviselő Spielmann udvari tanácsos, továbbá Pászthory és Mikos referendáriusok megállapították, hogy milyen intézkedéseket kellene tenni a bizalom helyreállítására s megerősítésére, hogy azután az állam számíthasson Magyarországot teljes erőfelfejtésére. Amit szükségesnek találtak az ország hangulatát kétségtelenül is-

³⁵ Vay István 1790. febr. 11., febr. 23. és 26.-i feljegyzései. A legutóbbi napon hálásan említi „multi ex catholicis in favorem protestantium propendissent” „domino praeposito maiore Munkovics pro sua aequanimitate suam facilitatem satis ostendente” (u. o.). A szóbanforgó baranyamegyei felirat a „concivium et fratrum nostrorum religionis exercitium caeteroquin in legibus regni fundatum” kifejezést használja. (Collectio repraesentationum et prothocolorum inelytorum statuum et ordinum regni Hungariae. Pest, 1790. I. k. 214. l.) A hangulatra igen jellemző Szabolcs megye 1790. márc. 18.-i felirata, amelyet a katolikus világiak egyhangú határozatával s a klérus néhány tagjának helyeslésétől kísérvé fogadott el a közgyűlés: „... iniuriosum tolerantiae nomen, quod evangelicos locum habere non posse declaratur, ita ad fomitem omnium dissensionum, ne unquam recrudescere possint, tollendum, publici etiam status ratione id exigente ac ex ipsa quoque rei aequitate, unanimi statuum etiam catholicorum quibusdam ex venerabili etiam clero praesentibus consensu, evangelicis perfectam quoad praemissa aequalitatem competere agnoscitur ac ut se ad statum praevis constitutionibus stabilitum ponere possint, determinatur” (u. o. 147. skk. 1.).

merő kormányférfiak, az az alkotmányos élethez való fokoza-
tos visszatérés volt, de korántsem valamennyi reform elsöp-
rése. A javaslatok így hangzottak: Hívjon össze az uralkodó
országgyűlést, de csak 1791-re, a megyék nyerjék vissza régi
törvényes jogkörüket, autonómiájukat, az ő és a bírói fórumok
ügykezelésének nyelve ne a német legyen, hanem ez csak a
helytartótanácsra, kamarára, továbbá a hétszemélyes táblára
korlátozódjék, a földmérés munkálatait ne folytassák s a jö-
vőben ne parancsokkal történjék a kormányzás, hanem a ren-
dek és király együttesen gyakorolják – országgyűlésen – a
törvényhozás jogát.³⁴

Ha József elfogadja a javaslatokat, amelyek lényegük-
ben közjogi problémákat érintettek, bizonyára eléri a célt, a
megbékélést. De legutolsó intézkedésével is hű maradt önma-
gához. Nem akart félmunkát. Mivel a rendszer, melyet saját
elgondolása szerint épített fel, csak úgy tetszett neki, ha tel-
jes egészében épen marad, inkább porba döntötte, csakhogy
ne kelljen megcsontított formában látnia. Tragikus lehetett
számára a pillanat, amikor életművét megsemmisítette, de sa-
játságos módon szavaiból nem a fájdalom, inkább a megnyug-
vás érzik ki. „Szívemből kívánom – diktálta – hogy Magyar-
ország utasításaimmal nyerje el mindazt a boldogságot és jó-
rendet, amelyet intézkedéseimmel akartam neki megszerez-
ni.”³⁵ Ha a leszámolásnak ebben a percében, a „minden
mindegy” hangulatában csak önmagát gyászolja és nem gon-
dol valláspolitikára, protestantizmusra, az emberileg nagyon
érthető lett volna. De volt még egy körülmény, amely miatt
megbántódva és keserőséggel gondolhatott a protestánsokra.
A magyar elégedetlenek vezetői közülük kerültek ki, ők keres-
ték az érintkezést Berlinnel s az evangélikus főfelügyelő, Ócsai
Balogh Péter szeptemvir oly súlyos gyanúba került, hogy el-
veszítette állását. József hálátlanságot vethetett volna sze-
mükre s eltökélhetette volna, hogy érezteti velük annak a fordú-
latnak egész súlyát, amelyet az országnak a Mária Terézia-
kori állapotba való visszahelyezése jelentett. Nem hiányzott
belőle a malícia, éppen elégszer éreztette az emberekkel s így
most is odavethette volna, hogy a protestánsok ám lássák, mit
értek el elégedetlenségükkel.

Igazságossága és humánus gondolkozása azonban győ-
zött s mert a vallástürelem szívéből sarjadt érzés volt, elűzte

³⁴ A magyar kancelláriának ez az igen fontos irata, a január 26.-i fel-
terjesztés fogalmazványa és tisztázata, sajnos, hiányzik s elveszítettnek tekint-
hető. (2352/1790. szám alatt kellene lennie.) Pontos és teljes egykorú másolata,
szerencsénkre, fennmaradt gr. Teleki Sámuel alkancellár, a későbbi erdélyi kan-
cellár iratai közt. (Orsz. Levéltár, Teleki-Irtár, Teleki Sámuel osztály, 1790.)

³⁵ A rezolúció a fenti felterjesztésen.

a bosszúnak netán felbukkanó sötét árnyait. Nem számított hálára s így fennköltén tudott cselekedni. Tehát a türelmi rendeletet – éppen úgy, mint a jobbágyságot és a katolikus plébánia-rendezést illető intézkedéseket – nem hatálytalanította.³⁶ Ez pedig a reá épült egész valláspolitikai rendszer egészének épségben maradását is jelentette s a protestantizmust abba a helyzetbe juttatta, hogy teljes birtokállományát áthozhatta az új alkotmányos korba.

József intézkedése, az emberi gyarlóságoktól megtisztult bölcsességnek ez a megnyilatkozása a császárnak éppen annyira személyes elhatározásából fakadt, mint annakidején a kezdeményezés s egész évtizedes fáradozása.

³⁰ Bey so bewandten Umständen lässt sich nichts halbmachen. Ich will also, um allen ersinnlichen und nur einen Sebein der Billigkeit habenden Klagen der Stände in Hungarn und Siebenbürgen auf einmal Einhalt zu thun, alle diejenigen seit meiner Regierung das allgemeine betreffende Verordnungen und Veranlassungen hiermit aufheben und selbe auf den Stand, wie sie bey Ihrer Majestät der Kayserin seeligen Ableben waren, zurückzusetzen, wovon ich diejenigen jedoch, nämlich das Tolleranzpatent, die zum Pfarreinrichtungsgeschäft gehörige Veranlassungen, dann das, was die Unterthanen betrifft, alleinn ausnehme (u. o.). – Izdenczy 1797-ben Ferenc király előtt azt állította, hogy József a magyarok, főleg Ürményi rábeszélésére a Károly király kori állapotot akarta volna visszaállítani, vagyis Mária Terézia reformjait is kész volt eltörölni, amitől csak az ő rábeszélésére állott volna el s így az ő érdeme, hogy a türelmi rendelet meg az úrbéri szabályozás érvényben maradt. (Domanovszky S.: Ürményi József perszonális kegy vesztése. Klebelsberg-émlékkönyv. Budapest, 1925. 536. skk. l.) Ez az előadás erősen túlzott. Mária Terézia uralmával ugyanis nem voltak a magyar rendek elégedetlenek, másrészt nem valószínű, hogy éppen Ürményi ajánlja a Ratio educationis eltörlését, mikor annak megalkotása az ő nevéhez fűződött. Izdenczy nyilvánvalóan érdemeket akart szerezni, még pedig évekkel a császár halála s ellenfelei letűnte után, amikor állítása ellenőrzésére már nem volt alkalom.